

VERCELÂNÎ, Ebû Zekeriyâ

li kısmını teşkil eden ilk bölümünü, Emile Masqueray, hatalı ve eksik bir yazmaya istinaden Fransızca'ya kötü bir çevirisini yapmıştır (*Chronique d'Abou Zakaria*, Algiers 1878). R. Le Tourneau ve H. Roger İdris eserin daha iyi bir tercümesini yapmıştır (*Revue Africaine*, sy. 104 [1960], s. 99-176, 322-390; sy. 105 [1961], s. 117-176, 323-374). Kitap, İsmâil el-Arabî (Cezayir 1399/1979, 1984; Beyrut 1402/1982) ve Abdurrahman Eyyûb (Tunus 1405/1985) tarafından tahkik edilerek yayımlanmıştır. 2. *el-İzâh fi'l-aḥkâm*. İbâzî fikhına dair olan eseri Muhammed Mahmûd Kâmil tahkik ederek dört cilt halinde neşretmiştir (Kahire 1404/1984).

BİBLİYOGRAFYA :

Abû Zekeriyâ el-Vercelânî, *es-Sire ve aḥbârü'l-e'imme* (nşr. Abdurrahman Eyyûb), Tunus 1985; Dercîni, *Ṭabaḳâtü'l-meşâ'ih bi'l-Mağrib* (nşr. İbrâhîm Tallây), Beyrut, ts. (Dârü'l-fikri'l-Arabî), II, 425-427, 448-451; Şemmâhî, *Kitâbü's-Siyer* (nşr. Ahmed b. Suûd es-Seyyâbî), Maskat 1407/1987, II, 92-93; Brockelmann, *GAL* (Ar.), VI, 92-93; Farhad Daftary, *The İsmâ'îlîs: Their History and Doctrines*, Cambridge 1992, s. 621; Sa'd Zağlûl Abdülhamîd, *Târîhu'l-Mağribi'l-Arabî*, İskenderiye 1994, II, 398; Nâsirüddin Saïdünî, *Mine't-türâşi't-târîhi ve'l-coğrâfi li'l-ğarbi'l-İslâmî*, Beyrut 1999, s. 42-49; T. Lewicki, *el-Mü'errihûne'l-İbâziyyün fi İfrîkiyye's-Şimâliyye* (trc. Mâhir Cerrâr – Rîmâ Cerrâr), Beyrut 2000, s. 134-138; a.mlf. – A. De Motylinski, "Abû Zakariyyâ al-Wardjânî", *EP* (Ing.), I, 167; Omar Bencheikh, "Abû Zakariyyâ Yahya İbn Abi Bakr, Kitâb as-sira wa-aḥbâr al-a'imma", *StI*, LXV (1987), s. 173-176; Masoud Jalali-Moqaddam – Tr. Maryam Rezaee, "Abû Zakariyyâ al-Warjalânî", *Encyclopedia Islamica*, Leiden 2009, II, 768-769.

MEHMET SALİH ARI

VEREENIGDE
OOST-INDISCHE COMPAGNIE(bk. HOLLANDA
DOĞU HİNDİSTAN ŞİRKETİ).

VERGİ

Günümüzde vergi, devletin kamu giderlerini karşılamak üzere kişilerden cebren ve karşılıksız olarak topladığı ekonomik değeri ifade eder. Belli bir kamu hizmetine karşılık olmadan alınması vergiyi harç ve resim gibi diğer kamusal malî yükümlülüklerden ayırır. Vergi, devletin malî gücünü meydana getiren temel kaynak kişilerin de temel vatandaşlık görevi olduğundan modern hukuk, iktisat ve malîyenin yanı sıra siyaset ve kamu yönetiminin de ana konularından birini teşkil etmiş; vergilendirme süreci, vergi yetkisi ve

bu yetkinin dağılımı, vergi mükellefi, verginin tarh, tebliğ, tahakkuk ve tahsil açısından geçmişe oranla daha kapsamlı ve sistemli aşamaya gelinmiştir. Önceleri bireylerin ortak harcamalara gönüllü ve yardım niteliğinde katılımı ile başlayan ve devlet teşkilâtının oluşmasıyla genel nitelikte ve zorunlu bir yükümlülüğe dönüşen, bu sebeple toplumların tarihi kadar eski bir geçmişi bulunan verginin İslâmî öğretisi ve uygulamadaki yerinin kavranabilmesi için bu konuda geliştirilen terminolojinin, fakihlerin geliştirdiği teorilerin ve başlangıçtan zamanımıza kadar çok sayıda İslâm devletindeki uygulamaların ele alınması gerekir. Belli bir döneme ve uygulamaya göre yapılan değerlendirmelerin kurumsal gelişmeleri bütünüyle yansıtmaması mümkün olmadığı gibi sadece İslâmiyet'in ortaya çıktığı dönemi incelemek de yeterli olmayacaktır. Vergiyle ilgili terminoloji ve doktrinle uygulama arasındaki etkileşim ve öncelik-sonralık ilişkisi, her bir vergi türünün meşruiyet sebebi ve şer'iliği, ibadet niteliği taşıyıp taşımadığı hususları da yapılacak değerlendirmelerde son derece önemlidir.

A) **Terimler.** Kur'an'da çeşitli vergi türlerini belirten kelimeler (zekât, cizye, fey', haraç) bulunmakla birlikte bir bütün halinde vergiyi ifade eden bir kelime yoktur. Hadislerde bu terimlerin yanında özellikle Câhiliye döneminin haksız uygulamalarını yansıtan "gümrük ve pazar yeri vergisi" anlamında meks terimi yer alır (*Müsned*, IV, 109, 143). Uygulamada ilk fetihler döneminde vergi vb. yükümlülükleri belirtmek üzere kullanılan tabir ve terimler arasında bir yeknesaklık yoktur. Aynı vergi değişik bölgelerde farklı isimler alırken farklı vergiler bazan aynı adla anılmaktadır. Ancak rivayetler Araplar'ın Suriye, Irak ve Mısır'da başlangıçtan itibaren lafızdaki benzerliğe rağmen baş vergisiyle toprak vergisini ayırdıklarına işaret etmektedir. Haraç kelimesi bir taraftan vergiyi veya devlet gelirlerini ifade etmesi bakımından genel, diğer taraftan arazilerden alınan nakdî veya aynı toprak vergisini ifade etmesi açısından özel bir anlama sahiptir. Harç ve haraç kelimeleri "vergi, pazar resmi, baş vergisi" gibi anlamlar taşır.

İslâm coğrafyasının genişlemesine ve uygulamanın çeşitlenmesine paralel olarak vergi konusunda da zengin bir terminoloji ortaya çıkmıştır. Klasik kaynaklarda nasla belirlenenler dışındaki vergiler için **meks**, **darîbe**, **vazife**, **nâibe** (daha çok Hanefî kaynaklarında), **külef sultâniyye** (da-

ha çok Hanbelî kaynaklarında, Osmanlılar'da ise tekâlif), **resm** (**rüsüm**), **avâriz**, **bâc** terimlerine rastlanır. Vergi koymayı belirtmek üzere "tavzîf, farz, darb", vergi toplama için "cibâyet", vergi vermek için "ih-râc, i'tâ, itâ" gibi terimler kullanılmıştır. Günümüz Arapça'sında vergi daha çok darîbe kelimesiyle ifade edilir ve terimin genelde nasların belirlediği şer'î-malî yükümlülüklerin yanı sıra mükûs, rüsüm, mukar-rerât, cevâlî, mevrîsü'l-haşriyye, remy gibi örfî nitelikteki vergi türlerini de kapsadığı kabul edilir. Geçiş anlamıyla "hesap / kesenek, vergi / resim" anlamında meks dar anlamda ticaret mallarından alınan duhûliye (iç ve dış gümrük) resimlerini ifade eder. Ancak kelimenin anlamı zamanla genişlemiş, ticaret mallarından alınan gayri meşrû ağır vergilerin genel adı olmuştur. Bu vergiler için daha yaygın biçimde "uşûr" tabiri kullanılmıştır. Çeşitli bölgelerde bâc, damga (tamga) ve gümrük terimleri de meks ile eş anlamlıdır. Darb kökünden gelen darîbe geçmişte de kullanılmakla birlikte (meselâ bk. İbnü'l-Esîr, V, 349) bugünkü kadar geniş anlamlı ve yaygın değildi. Bir tanıma göre darîbe, şer'an farz kılınanlar dışında devletin kişiler veya mallar üzerine yüklediği mükellefiyettir. Ancak ekseriyet bu terimin hem şer'î hem gayri şer'î vergileri kapsadığı görülmektedir. Geçmişte öşür için "darîbetü'l-öşr", haraç için "darîbetü'l-harâc" tabirleri kullanılmıştır. Memlûkler döneminde "resmü'l-ganem, resmü'l-câmûs, rüsümü'l-vilâyet" terkiplerine rastlandığı gibi resim Osmanlılar'da da vergiyi göstermek üzere yaygın biçimde geçer (bk. **RESİM**). Arapça'da "faraza" tabiri "vergi tarhetmek" mânasındadır.

İslâm devletlerinde bürokratik kurumlar divan kelimesiyle ifade edilmiş, bu çerçevede bazı divanlar vergi toplama işini üstlenmiştir. İlk divan Hz. Ömer zamanında fey gelirlerinin dağıtımını amacıyla kurulmuştur. Bunun yanı sıra ilk dönemlerde malî işleri yönetmek üzere eyalet merkezlerinde Sâsânîler ve Bizans devrinden kalan eski teşkilât ve memurlar korunmuş, gerek buradaki divanların yazı dilinin Arapçalaştırılması, gerekse memurların artık çoğunlukla müslümanlardan tayin edilmesine başlanması Emevîler döneminin ortalarını bulmuştur. Abbâsîler, Emevî divan sistemini geliştirip yaygınlaştırmışlardır. Bu dönemde haracın ve bir kısım zekât gelirlerinin toplanmasıyla Dîvânü'l-harâc, diğer bazı zekât gelirlerinin toplanmasıyla Dîvânü's-sadaka ilgileniyor-

du; merkezî divanların yanı sıra her eyalet merkezinde de mahallî divanlar vardı. Mahallî divanların kayıtlarının kopyaları merkezdeki Dîvânü'l-harâc'da toplanıyordu. Daha sonraki İslâm devletlerinde de çeşitli divanlar kurulmuştur (bk. DİVAN; ayrıca bk. Abdurrahman Vefik, *Tekâlif Kavâidi*, s. 137-153).

Hız Peygamber devrinden itibaren İslâm devletlerinde vergi memurları için kullanılan genel terim âmil olmakla birlikte farklı dönemlerde farklı isimler de kullanılmıştır. Vali, arîf, âşir, câbî, emin, hazînî, sâî, mütevellî, muhassıl, beytülmâl emini, musaddık kelimeleri bunlardandır. Resûl-i Ekrem'in Medine'ye hicretinin ardından gümrük memurlarına "huşşâr" adı verilmiştir. Gümrük resminin toplanması için görevlendirilen kişilere mekkâs, âşir, âmil, bâcdâr, damgacı, gümrük emini, gümrükçü denilmiştir. Sâmânîler döneminde dihanlar devlet adına vergi topluyor, bu vergileri âmil ve emîrlere teslim ediyordu. Gazneliler devrinde haraç âmillerine "bündâr" adı veriliyordu. Âmiller tarafından toplanan zekât ve vergileri alıp getirme görevi de müstevfilere bırakılmıştır. İran'da yaygın biçimde görülen bu terim malî işlerle Dîvân-ı İstîfâ'da çalışan memurlar ve divanın reisi için kullanılmıştır. İlhanlılar'da tahsil işi "bitikçi" denilen görevliler tarafından yerine getiriliyordu. Aynı terimlerin benimsendiği Gâzân Han devrine kadar müstevfî yerine "defterdâr-ı memâlik", Dîvân-ı İstîfâ yerine "defterhâne" adlarına yer verilmiştir. XII ve XIII. yüzyıllarda Anadolu Selçukluları devrinde şehirlerdeki vergi memurlarına "iğdiş" deniliyordu. Câbî kelimesi de Osmanlı öncesi İslâm ve Türk devletlerinde vergi toplayan görevliler için kullanılmıştır. Ayrıca bâc vergisini toplayanlara bâcbân (bâjbân), bâc-hâh (bâjhâh), bâcdâr adı verilmekteydi. Osmanlılar'da cizyeyi tahsil etmekle görevli memurlara önceleri harâcî veya haraççı, daha sonra cizyedar denilmiştir. Yine Osmanlılar'da filori vergisi filoricî adı verilen bir görevli tarafından toplanıp hazineye gönderiliyordu. Anadolu Selçukluları ve Osmanlılar'da devlete ait vergi ve resimleri toplayan görevlilere muhassıl adı da verilirdi. Mütesellim ise Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'tan önce vali ve mutasarrıflar adına vergi toplamakla görevli memuru ifade ederdi.

B) Doktrin. İslâm iktisadî ve malî esaslarına ilişkin eserler II. (VIII.) yüzyıldan sonra kaleme alınmaya başlanmıştır. Genellikle "Kitâbü'l-Emvâl" ve "Kitâbü'l-Harâc"

adı verilen bu eserlerde vergi konusu, oranları, vergilendirme sürecine ilişkin açıklamalar, vergi çeşitleri, vergi memurlarının nitelikleri, devlet gelir ve giderleri, gelirlerin nerelere harcanacağı gibi hususlara yer verilmiştir. Klasik fıkıh literatürünün zekât, cizye, haraç, fey gibi konu başlıkları altında verilen ve belli ölçüde uygulamayı da yansıtan bilgilerin yanı sıra vergilendirme ilkeleri ve teorileri konularını da işleyen klasik dönem en önemli eserleri arasında Ebû Yûsuf'un *Kitâbü'l-Harâc*'ı, Mâverdî'nin *el-Ahkâmü's-sultâniyye'si*, Cüveynî'nin *el-Ğıyâşî'si* ve İbn Teymiyye'nin çeşitli eserleri zikredilebilir (ayrıntılı bir liste için bk. Kallek, s. 14-28; *el-Câmî li-nuşûşil-İktisâdi'l-İslâmî*, bk. bibl.).

Klasik kaynaklardaki bilgilerden hareketle vergi, dayandığı şer'î delil bakımından naslara dayanan ve ülü'l-emrin takdirine bırakılan vergi olmak üzere iki kısma da ele alınabilir. Naslarla düzenlenen sabit vergiler arasında müslümanlardan alınan, müslümanlar arası gelir dağılımını düzenleme fonksiyonu gören zekâtın mükellefleri, oranları ve sarf yeri naslarla belirlenmiş olup devletin buradaki rolü yalnız uygulamadan ibarettir. Diğer ibadetlerde olduğu gibi bunlarda değişiklik yapma veya farklı harcama kalemlerinde sarfetme yetkisi yoktur. Geniş anlamda zekât deniz ürünleri, madenler ve ziraî ürünler dahil müslümanlara ait, ticarete konu olabilen veya nemâ kabiliyetine sahip servetten alınan vergileri de içerir. Zekât, devletin toplama ve cebir kullanma yetkisinin bulunması yönüyle diğer vergilerden farklı olmamakla birlikte ibadet mahiyeti taşımaması, devlet tarafından affedilmemesi, toplanmadığı zaman mükelleften düşmemesi gibi açılardan diğer vergilerden ayrılır. Dayanağını naslarda bulan bir diğer vergi grubu, fey adı altında toplanan ve yapılan antlaşmalar sonucu gayri müslimlerden alınan vergilerden oluşur. Kişi başına (cizye), toprak yahut üründen (harâç) ve ticaret mallarından alınan bu vergilerin miktarı değişiklik gösterebilir. Harcanma yerleri müslümanların ihtiyacına uygun şekilde ülü'l-emr tarafından takdir edilir; belirli esaslar çerçevesinde kamu hizmetlerini ve kamu giderlerini karşılamak üzere kullanılabilir. Bu iki grup vergiyle daha çok mütakabiliyet esasına dayalı gümrük vergisi fıkıh eserlerinde müstakil bölümlerde ayrıntılı biçimde işlenir. Bu vergilerin ve diğer hazine gelirlerinin kamu harcamaları için yeterli olmadığı durumlarda veya olağan üstü hallerde vergi ali-

nip alınmayacağı ve hangi esaslar çerçevesinde alınabileceği konuları tarih boyunca fakihlerin tartıştıkları önemli konulardan birini teşkil etmiştir (bk. NEVÂİB). Geçmişte ziraata dayalı bir ekonominin ve hafif teknolojilerin hâkim olması, savunma, sulama ve ulaşım dışında kamu yatırımını gerektirecek bir kamu hizmet alanının bulunmaması, eğitim ve sağlık gibi birçok alanla ilgili hizmetlerin mahallî düzeyde (köy, mahalle ve çeşitli şehir teşkilatları eliyle) vakıflarla ve gönüllülük esasına göre yürütülmesi gibi sebeplerle bu tür vergilerle ilgili tartışmalar umumiyetle cihad zorunluluğu çerçevesinde gündeme gelmiş, bunun yanı sıra köprü yapılması, sel felâketine karşı tedbir alınması gibi kamunun ihtiyaçlarının karşılanması da vergi toplanmasının gerekçeleri arasında söz konusu edilmiştir. Genelde farz-ı kifâye kabiliyetinden hizmetlerin yürütülmesi bu tür vergilerin meşruyetinin temelini oluşturur. Ülü'l-emrin takdirine bırakılan ve dönemden döneme, ülkeden ülkeye farklılık gösterebilen bu vergiler klasik fıkıh literatüründe nevâib, avârız veya örfî vergiler gibi adlarla ifade edilmiştir.

Vergide adalet ilkesi İslâm âlimlerinin üzerinde ısrarla durduğu en önemli konulardan biridir. Bunun için vergi miktarının belirlenmesinde toprağın verimliliği, sulanabilirliği, tüketim merkezlerine veya pazarlara olan yakınlığı, ürünün cinsi gibi unsurların dikkate alınması, vergilendirme mükellefin ödeme gücünün göz önünde tutulması, tahsildarların keyfî uygulamalarının izin verilmemesi, vergi toplama masraflarının mükellefe yükletilmemesi, mükelleflere zulmedilmemesi, vergi memurlarının ahlâklî kişiler arasından seçilmesi gibi uygulama ilkeleri benimsenmiştir (Kallek, s. 239-240, ayrıca bk. tür.yer.; Muvaffak Muhammed Abduh, s. 102-119). Verginin kişiye, sermayeye, gelir ve tüketime yönelik şeklindeki dört türünden fıkıhta esas olarak, gelir ve ürünlere yönelik vergilerin söz konusu edildiği, tüketim vergilerinin yer almadığı, diğer iki türün de bazı örneklerinin bulunduğu söylenebilir. Meselâ zekât her türlü sermayeden değil para, menkul mallar ve ticaret mallarından alınır; nemâ kabiliyeti bulunmayan mallardan veya üretim için kullanılan sabit mallardan alınmaz. Kişi esasına dayalı vergi türü olarak fıtır sadakası zikredilse de bu türün en önemli kalemi gayri müslimlerden alınan cizyedir.

Zekât dışındaki vergilerde verginin takdiri kural olarak yönetime bırakılmıştır.

VERGİ

Uygulamada vergi oranlarının doğrudan devlet tarafından belirlenmesi yahut harâc-ı muvazzaf usulünde görüldüğü gibi belirli bir bölgeye toptan bir vergi konulması mümkün olmakla birlikte fıkhta toptan vergi konulması uygulamasının zulme yol açma ihtimali göz önüne alınarak hoş karşılanmadığı ve bazı kayıtlar getirildiği bilinmektedir. Geniş anlamıyla zekâtta umumi görüş ziraî ürünler ve madenler dahil bütün mallarda nisab miktarının bulunduğu yolundadır; ancak farklı görüşler de vardır. Zekâta tâbi mallardaki nisab oranları üç grupta toplanabilir. Para ve ticarî mallar gibi üzerinden bir yıl geçmesi şart olan mallar kırkta bir (% 2,5) oranında vergiye tâbidir. Hayvanların zekâtı da bu grupta kabul edilebilir. Yıl şartı bulunmayan ziraî ürünlerde ise % 10 oranı belirlenmekle beraber üretim için yapılan harcamaya bağlı olarak bu oran % 5'e düşebilir. Üçüncü grup ise oranı tartışılan madenler ve deniz ürünleridir. Bunların diğer mallar gibi kırkta bir oranına tâbi olduğunu söyleyenlerin yanında ister karadan ister denizden çıkarılsın madenlerin beşte bir oranında (% 20) vergilendirileceği görüşünü ileri sürenler de vardır (bk. MADEN; ZEKÂT). Haraç ve cizyenin miktarı yapılan antlaşmaya ve bölgeye göre değişmekle birlikte nüfus yapısı, gelir düzeyi ve toprağın verimliliği gibi hususlara dikkat edilir. Gümrük vergisinde müslümanların ticarî malları zekât kapsamında değerlendirilirken zimmilere ve diğer gayri müslimlere konulacak vergi miktarı, müslümanların umumi maslahatına uygun biçimde belirlenmek üzere yönetimin takdirine bırakılmıştır; mütekâbiliyet gibi dış siyaset esaslarına ve ticaret dengesi, ülke içinde mal kıtlığını önleme, ihracatı artırma gibi ekonomi siyaseti esaslarına bağlı olarak belirlenir.

Fıkhta bâtinî malların zekâtı dışında diğer vergilerin tahsil yetkisi ümmete vekâleten amme işlerini yürütmekle görevli ülû'l-emre aittir. Günümüzde de bâtinî malların ilk dönemlerdeki gibi devlet tarafından toplanabileceği görüşünde olanlar vardır. Zekât devletin tayin ettiği görevliler (âmililer) eliyle doğrudan tahsil edilir. Zekât toplanmasa bile bizzat mükellefin bunu hak sahiplerine ulaştırması veya ulaştırabilecek kimselere vekâlet vererek teslim etmesi gerekir. Diğer vergilerde de fakihlerin tercih ettiği yol doğrudan tahsil edilmesidir. Bununla birlikte tarihte iltizam / mukâtaa usulü de kullanılmıştır. İltizam usulünde çoğunlukla zulmün söz

konusu olması dolayısıyla âlimler bunu gayri meşrû görmüşler, bazıları ise zulüm ve suistimalin önlenmesi ve mükelleflerin rızası şartlarıyla cevaz verilebileceğini söylemişlerdir.

Zekât-Vergi İlişkisi. Zekât-vergi ilişkisinde özellikle günümüzde tartışılan temel konular zekâtın bir vergi olup olmadığı, malda zekât dışında bir hakkın bulunup bulunmadığı ve buna bağlı olarak zekâtın yanı sıra bir vergi konulmasının cevazı, vergi vermenin zekât yerine geçip geçmeyeceği meseleleridir. Vergi kelimesinin örfî mânası bir tarafa bırakılıp umumi mânası dikkate alındığında "bir cihete tahsis edilmiş bir hakkın edası ile ilzam" anlamı taşıdığı, bu sebeple zekâta bir nevi vergi denebileceği, bu anlamda "darâib ilâhiyye" şeklinde bir tabirin kullanılabilmesi ve bunların ilkinin de zekât olduğu ifade edilmekle birlikte (Ahmed eş-Şerebâsî, XXXIV/4 [1962], s. 477-484) günümüz İslâm âlimleri teknik anlamıyla vergiyi zekâttan ayrı tutmaya özen gösterirler. Zekâtle vergi arasındaki fark konusunda ise zekâtın bir ibadet olması sebebiyle müslümanların onu dinî bir farîza şeklinde yerine getirdiği, asıl amacın Allah'ın rızası olduğu, verginin ise devletin veya yöneticinin ikame ettiği bir yükümlülük niteliği taşıdığı, zekâtın oranının sabit, verginin miktarının ise değişken olduğu, zekâtın âyette belirtilen yerler, verginin ise umumi işler için sarfedileceği, zekâta sürekliliğin esas olduğu, vergide ise ihtiyaç bulunmadığı takdirde alınmayabileceği, zekâtın sadece müslümandan, verginin ise herkesten alınması gibi noktalara işaret edilir (a.g.e., XXXIV/8 [1963], s. 976-982). İkinci konuyla ilgili olarak genel eğilim zekâtın bütün farz-ı kifâyelerle ilgili harcamalar için yeterli gelmeyeceği, zekât dışında da mal üzerinde hakların bulunduğu, dolayısıyla diğer hazine gelirlerinin yetersiz kalması durumunda müslümanlardan zekâtın yanı sıra ilâve vergi alınmasının câiz görüldüğü şeklindedir. Özellikle günümüzde kamu hizmetlerinin ve askerî harcamaların boyutları göz önünde bulundurulduğunda ilâve vergilerin zorunluluğundan, hatta farz-ı kifâyeye kabilinden olan bu harcamaların bir devletin yokluğunda dahi müslümanlar tarafından yerine getirilmesi mecburiyetinden hareketle gereğine uygun biçimde harcanmak şartıyla bu tür vergilerin vacîp hükmünde olduğu belirtilir (Yûsuf el-Kardâvî, s. 716-736). Verginin zekâta mahsup edilmesi konusu geçmişte zorla alınan meksin zekât sayılıp sayılmayacağı çerçeve-

sinde, günümüzde ise kamu otoritesince toplanan vergilerle ilgili olarak gündeme gelmiştir. Zekâtı bir tür vergi kabul eden âlimler dahil büyük çoğunluk diğer vergilerin zekâta mahsup edilmesini câiz görmemiştir. Bunun en önemli sebebi, zekâtın farz-ı ayın mahiyetinde bir ibadet ve harcanacağı yerlerin naslarla belirlenmiş olmasıdır; dolayısıyla zekât dışı vergi gelirleriyle muhtaç kimselerin ihtiyaçlarının karşılanması zekât yükümlülüğünü düşürmeyeceği gibi mükellefin genel kamu harcamalarında kullanılmak üzere verdiği vergiler de zekâttan düşülemez (a.g.e., s. 738-747).

C) Tarihsel Süreç. a) Hz. Peygamber Dönemi. Merkezî bir otoritenin bulunmadığı İslâmiyet öncesi Arap yarımadasında kabileler arası mahallî nitelikte birtakım vergi türlerine rastlanmaktadır. Mekke'de değişik ülkelerden getirilen ticarî mallardan onda bir oranında vergi alındığı, ayrıca hacılara yemek ikram etmek üzere bölge halkından "rifâde" adıyla bir vergi toplandığı bilinmektedir. Hicretin ardından Medine döneminde ilk İslâm devletinin kuruluşu sürecinde Resûl-i Ekrem'in ilk yaptığı işlerden biri yahudilerin kontrolünde olan ve vergi alınan pazar yerinden başka bir pazar yeri belirleyip bu vergiyi kaldırmasıdır. Ayrıca bu dönemde zekât uygulamasının yaygınlaşmaya başladığı görülmektedir. Başlangıçta sadaka, hayrat ve diğer yardımlarla karşılanan malî ihtiyaçlar zekâtın 2 (624) yılında farz kılınmasıyla kurumsal nitelik kazanmaya, beytül-mâl veya devlet hazinesi tarafından karşılanmaya başlanmıştır. Zekât 8 (630), cizye 9 (631) yılından itibaren Medine'de vergi niteliğini almış, merkezî idare tarafından tayin edilen memurlarca toplanmış, zekâtı ödemeyenlere bazı müeyyideler uygulanmıştır (Erkal, s. 45-55). Kur'an'da zekât, ganimet ve sadakayla ilgili âyetlerde görüldüğü üzere vergi vb. malî yükümlülüklerle işaret eden âyetler genel hükümleri ortaya koyar; ganimet dışında vergi oranlarına ilişkin bir hükme rastlanmaz. Vergi oranları Resûlullah'ın emir ve uygulamalarıyla yerleşmiştir. Kur'an'da zekâtın gayesi ve cebren alınabileceği (et-Tevbe 9/103), zekât gelirlerinin harcanacağı yerler (et-Tevbe 9/60), zekâtın nelerden verileceği (el-Bakara 2/267) belirtilmiştir. Zekâtle ilgili oranların ve tahsil dönemlerinin belirlenmesiyle vergi teşkilâtının da gelişmeye başladığı görülmektedir (Hz. Peygamber döneminde vergi türlerinin gelişimi için bk. a.g.e., s. 55-74).

b) Hulefâ-yi Râşidîn Dönemi. Bu dönemde vergi konusunda fetihlere bağlı olarak meydana gelen önemli gelişmelerden biri zekât vermeyi reddeden kabilelerle savaşımları ve merkezî otoritenin siyasî ve malî yetkilerinin açıkça ortaya konulmuş olmasıdır. Bir başka gelişme, Hz. Ömer döneminde haraç arazisi uygulamasının yaygınlaşmasına bağlı olarak haraç gelirlerinin önemli bir gelir kalemi teşkil etmeye başlaması ve malî işleri yönetmek üzere divan teşkilâtının kurulmasıdır. Ayrıca Hz. Ebû Bekir ve Ömer devrinde zekât devlet memurları tarafından tahsil edilirken Hz. Osman devrinde ikili bir ayırıma gidilmiş, ancak mükellefin beyanı ile bilinebilecek malların (bâtînî mallar) zekâtının mükellefler tarafından müstahak olanlara verilmesi, zâhirî mallara ait zekâtın ise devlet memurları tarafından tahsili esas kabul edilmiş, bu prensip sonraki uygulamaları da etkilemiştir. Hz. Peygamber'in vefatının ardından beytülmâle gelen mallar fey, ganimet ve zekât olmak üzere üç kısma ayrılmıştır. Fey zimmilerden barış antlaşması gereği toplanan cizye, haraç, ticaret mallarından alınan vergilerle harbî veya müste'menlerin İslâm memleketlerine getirdikleri ticaret mallarından tahsil edilen vergilerden ibarettir (Fayda, XXV [1981], s. 169-170). Feyin ganimetten farkı elde edilme tarzıyla ilgilidir. Ganimet, savaş yoluyla gayri müslimlerden alınan mallar olup vergi tanımı içinde yer almaz; fey ise gayri müslimlerden barış yoluyla alınan menkul mallar olup bunların çoğu vergi kapsamındadır. Bu dönemde bazı uygulamalarda farklı bir terminoloji kullanılmışsa da tahsil edilen verginin niteliğinde değişiklik söz konusu değildir. Meselâ Hz. Ömer zamanında Benî Tağlib kabilesinden sadaka adıyla alınan vergi esasen cizyedir ve sırf bu kabilenin cizye ismine itirazından dolayı sadaka adıyla ve iki kat olarak alınmıştır. Bu durum Osmanlı Devleti'nde cizyenin kaldırılıp yerine bedel-i askerî adıyla aynı verginin konulması ile de mukayese edilebilir. Resûl-i Ekrem ve Hulefâ-yi Râşidîn dönemi malî siyaseti devletin gelir kaynaklarının sınırlı tutulması, harcamaların âdil bir şekilde ve bütün toplumu içine alacak biçimde yapılması, vergi tahsilâtında kolaylıklar sağlanması gibi özellikler taşır.

c) Emevîler ve Abbâsîler. Emevîler, Hulefâ-yi Râşidîn dönemindeki uygulamaları genel hatlarıyla devam ettirmekle birlikte vergi kaynaklarının korunmasında ve vergi tahsilinde gösterilen titizlik bu dö-

neme damgasını vurur. Bu devirde eyaletlerdeki divanlarda kayıtların ve yazı dilinin Arapçalaştırılması önemli gelişmelerden biridir. Emevîler ilâve vergi kaynakları da ihdas etmişlerdir. Birçok yerde vergi toplayıcısı haline gelen kumandanlar, maiyetlerindeki askerlerin masraflarına karşılık olarak vergilerini tahsil ettikleri topraklarda iktâ sahibi haline gelmişlerdir. Emevîler döneminde mevâlinin ağır biçimde vergilendirildiği görülmür. Bu vergi politikası Abbâsîler tarafından iyi değerlendirilmiş ve ağır vergilerden kurtarma vaadi Horasanlılar'ın Emevîler'e karşı isyan etmesinde rol oynamıştır.

Abbâsîler'de de temel gelirler önceki dönemlerde görüldüğü gibi zekât, haraç, öşür, cizye, ganimet, fey ve bazı örfî vergilerden ibarettir. Bu dönemde bir ara meks uygulaması yaygınlaşmışsa da halkı ağır vergilerden kurtarmak amacıyla daha sonra iptal edilmiştir. Abbâsîler, Sevad arazisinde başlangıçta harâc-ı muvazzaf usulünü uygulamış, Ebû Ca'fer el-Mansûr döneminde harâc-ı mukâseme usulüne geçmiştir. Araziler Abbâsî dönemi boyunca birkaç defa tahrir edilmiştir. Abbâsî muhasebe kayıtlarında haraç kelimesinin bir bölgenin toplam vergilerini ifade etmek üzere kullanıldığı görülmektedir. Sâsânî dönemi malî sistemi Emevîler döneminde ve Abbâsî döneminin başlarında kullanılıyordu. Ekili arazi miktarına göre vergi belirleniyor, vergiler taksitler halinde ödeniyordu. Haracın tahsilinde âmil tayini veya takbil (iltizam) sistemi uygulanıyordu. Bu uygulama Emevîler ile başlamış ve Abbâsîler döneminde devam etmiştir. İltizam sistemi Abbâsî hâkimiyeti sırasında geniş biçimde uygulanmıştır.

d) Diğer İslâm Devletleri. Abbâsî sistemi sonraki uygulamaların temelinde yer almakla birlikte İran ve Orta Asya, Hindistan, Mısır, Kuzey Afrika gibi farklı bölgelerde ve farklı dönemlerde vergi uygulamalarının önemli dönüşümler geçirdiği söylenebilir. Sanayi toplumu öncesi bütün İslâm devletlerinin gelirleri ziraî üretime dayalıdır. Kural olarak bu devletlerde şer'î vergiler uygulanmış, bunun yanı sıra farklı bölgelerde farklı uygulamalar gündeme gelmiştir. İran'da ilk defa Büveyhîler döneminde uygulamaya konulan iktâ sistemi Selçuklular'da yaygınlaşmış ve bu uygulama XX. yüzyıla kadar sürmüştür. Uzun Hasan'ın vergi rejimi bir süre varlığını korumuş, ardından Şah Tahmasb dönemindeki "düstürü'l-amel" ile değiştirilmiştir. Safevîler döneminde ülke toprakları biri-

doğrudan hükümdara (hâssa), diğeri askerî emirlere (memâlik) bağlı iki gruba ayrılıyordu ve tek tip toprak vergisi uygulanması yoktu. Safevîler döneminde daha çok mesâha ve mukâsemenin bir karışımı uygulanmış, Kaçarlar döneminde genelde yer sathının ölçümüne dayanan mesâha sistemi kullanılmıştır. Tüccarların ödediği esas vergilerden biri yol vergisi (rah-dârî), diğeri de gümrük vergileriydi. Bu dönemde ayrıca olağan üstü vergilere rastlanmaktadır. "İzâfe" veya "fer" diye adlandırılan bu vergiler sabit gelirin belirli bir yüzdesi alınmak suretiyle uygulanıyordu. "Sâdirât, suyursât" adlı olağan üstü vergiler köylüler için ağır yükler oluşturuyordu. Erişkin müslüman erkekler hâne vergisi ödüyordu. Bu vergi Moğollar'dan öğrenilmişti ve genel olarak "sarana, sarşümâr, hâneşümâr" adıyla anılıyordu. Kafkaslar'da buna "başmal, başpulu" adı veriliyordu. Kaçarlar döneminde madenler düzenli vergi kaynaklarıydı. Kaçarlar'da kabile liderleri vergi toplama ve vergi affından sorumluydu. XVIII. yüzyılın sonuna kadar bir idarî birim üzerine tarhedilen vergi yükü asıl ve izâfe diye iki kısma ayrılmış, aslın da mal ü cihât (toprak vergisi) ve vücûh (ücretler) şeklinde ikiye ayrıldığı kabul edilmiştir. Bunun dışında ya hükmi (bir fermâna dayalı) veya gayri hükmi (örfî) olan sayısız ek ücret ve gümrük vergileri bulunmaktaydı. Kaçarlar döneminde toprak vergisinden başka sâdirât denilen olağan üstü vergiler, ayrıca oranı zamana ve yere göre değişiklik gösteren vergiler (rûsûm, avâriz, zevâid) alınırdı. Bunlara "tefâvüt-i amel" deniliyordu.

Delhi Sultanlığı'nda müstevfi-i memâlik eyalet vergilerini âmil, muhassil ve mutasarrıflar aracılığıyla tahsil ederdi. Bu görevliler her yılın sonunda sorumlulukları altındaki yerlerin vergileriyle ilgili hesapları Dîvân-ı Vezâret'e teslim ederdi. Ülke-deki bütün "mukta"lar ve vergi memurları harcamaların ayrıntılı hesaplarını ve gelirlerin toplamını Dîvân-ı İstifâ'ya ve Dîvân-ı İshrâf'a bildirmek zorundaydı. Eyaletlerde halktan usulsüz vergi toplayanlar Dîvân-ı İshrâf tarafından ağır cezalara çarptırılırdı. Devlet hazinesine giren vergi gelirleri ve harcamalar müşrif-i memâlikin ve nâzir adlı memurun kontrolü altındaydı. Sultanlığın en önemli gelir kaynağı haraçtı; malî idare, müslüman idareciler ve hukukçuların geliştirdiği emsal uygulamaların Hindu geleneğiyle karışımından oluşuyordu. Bâbürlüler zamanında bu yapıda önemli bir değişiklik olmamıştır. Bâ-

VERGİ

bürlü topraklarını işgal ederek Bâbürlüler'e sürgün hayatı yaşatan Sûrîler'den Şîr Şah (1540-1545) bölgede özellikle araziyle ilgili vergilendirmeyi aklı (örffi) temellere oturtan ilk yöneticidir.

e) **Osmanlılar.** Osmanlılar'da vergiyle ilgili yükümlülükler işaret eden çok sayıda terim vardır. Kaynaklarda daha çok "virgü" olarak geçen kelime, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren (1855'ten sonra) bugünkü şekli ve kapsamıyla kullanılmaya başlanmıştır. Klasik dönemde vergi vb. yükümlülükleri ifade etmek için kullanılan en yaygın terim teklif / tekâlif kavramıdır. Tekâlif vergi, resim gibi nakdî, aynı ve bedenî yükümlülükleri içerecek biçimde geniş kapsamlıdır ve tekâlif-i şer'iyeye, tekâlif-i örffiye diye ikiye ayrılır. Tekâlif-i şer'iyeye zekât, öşür, haraç ve cizyeden ibarettir (Abdurrahman Vefik, *Tekâlif Kavâidi*, s. 4-8, ayrıca bk. tür.yer.). Tekâlif-i örffiye ise tekâlif-i âdiyye ve tekâlif-i şâkka olarak iki çeşittir (Süleyman Sûdî, s. 24). Tekâlifle ilgili bir başka taksimde ise tekâlif-i şer'iyeye-tekâlif-i fevkalâde ayrımı yapılmış ve "devletin olağan üstü ihtiyaçları için hükümdarın emriyle vazolunan teklif" şeklinde tanımlanan tekâlif-i fevkalâde de tekâlif-i örffiye ve tekâlif-i şâkka kısımlarına ayrılmıştır. Tekâlif-i örffiye savaş dolayısıyla hazinede yeterli gelirin bulunmamasına dayalı olarak "tekâlif-i âdiyye kavâidine tevfiikan tarh ve tahsiline mesâğ-i şer'î bulunan teklifler", tekâlif-i şâkka ise "böyle bir ihtiyaca müstenid ve tekâlif kavâidine muvâfık olmayan ve binanenaleyh vaz' ve tahmiline cevâz-ı şer'î bulunmayan teklifler"dir.

Osmanlı vergi literatüründe resim ve avâriz gibi genel terimlerin yanında bir kısım vergilere işaret eden bâc, bâd-ı hevâ, hâsîlat, bedel, câize, iâne gibi terimler de kullanılmıştır. Bâc Osmanlılar döneminde genel olarak vergi, özel olarak ise şehir pazarlarında tahsil edilen resimler veya ticaret mallarından alınan vergileri ifade etmektedir. Bâd-ı hevâ, ne zaman tahakkuk edip tahsil edileceği belli olmayan zuhurata bağlı bazı resimleri belirtmek için kullanılmıştır. Hâsîlat, hem şer'î hükümler hem kanunlar gereğince alınan her türlü gelir ve rûsûmudur. Bedel verginin veya mükellefiyetin cinsini gösteren kelime ile birlikte kullanılır ve onların karşılığı anlamını taşır (bedel-i askerî gibi). Câize adıyla yapılan ödemeler önceleri (XVI. yüzyıl sonlarından itibaren) taşraya ve merkez idarî birimlerine yapılan tayinler için söz konusu iken zamanla bu ödeme dü-

zenli bir gelir vergisine dönüşmüş, ancak 1830'da kaldırılmıştır. XIX. yüzyılda bazı olağan üstü giderler için iâne adı altında halktan maddî yardımlar toplanmıştır.

Bu dönemde fethedilen araziler mirî arazi şekline sokulup zekât, öşür, haraç ve cizye gibi şer'î vergiler karşılığında aynı veya nakdî birçok resim belirlenip tahsil edilmiştir. Her bölgenin tahririnden sonra o bölgeye has vergiler yine o bölgeye ait kanunnâmelerle tesbit edilirdi. Kanunnâmelerde geçen birçok vergi esasen öşür ve haraç karşılığı alınan resimlerdir ve isimleri mahallî kullanımlara göre farklılaşmıştır; zekât, öşür, haraç ve cizye mukabili tarh ve tahsil edilen seksen adet resim mevcuttu (Abdurrahman Vefik, *Tarih-i Mâli I-II*, s. 118-123). Osmanlı Devleti'nde ilk vergi olarak Osman Gazi zamanında uygulanan "bâc-ı pazar resmi" gösterilir; ancak bu bilginin sıhhati şüphelidir. Malî teşkilâtın Orhan Bey zamanında gelişmeye başladığı kabul edilmektedir. Halil İnalçık'a göre Osmanlı Devleti'nde temel vergi ve toprak sistemi çift resmi, çiftlik vergisi veya çiftâne sistemi tabirleriyle ifade edilebilir. Çiftâne sistemi bunu tesbite yönelik arazi, vergi ve hâne sayılarıyla belirlenir. Burada vergiye esas birim hânedir. Hâne ayrıca fevkalâde hallerde alınan tekâlif türü (avâriz) vergiler için de bir malî birim niteliği taşıyordu. Osmanlılar örffi vergi ve yükümlülüklerin çoğunu çift resmiyle ilişkili hâne esasına göre rûsûm, tekâlif-i örffiye ve avâriz-ı divâniyye sistemi adı altında sürdürüyordu (İnalçık, *Doğu Batı*, s. 96).

Osmanlı vergi sisteminin temel ayırıcı vasfı kanunîlik ilkesini önemli ölçüde gerçekleştirmiş olmasıdır. Avâriz tipi olağan üstü vergiler ve örffi vergilerin birçoğu فرمان, berat ve kanunnâmelerle konuldu. Osmanlı hukukunda tekâlif-i örffiye'nin başlangıcı olarak 915'te (1509) yürürlüğe konulan avâriz vergisi uygulaması gösterilirse de bunun daha eskiye dayandığı muhakkaktır. Burada kastedilen yeni bir tür avâriz vergisinin ihdasıyla ilgilidir. Ardından seferlere destek için yapılan tekâlife "imdâdiyye-i seferiyye" denilmiştir. Nüzül gibi bir kısım tekâlif-i örffiye başlangıçta bedeli hazineden ödenerek halktan temin edilmekte iken daha sonra tekâlif-i örffiye olarak yerleşmiştir. Tekâlif-i örffiye'nin zamanla ahali üzerine ağır bir yük yüklediği, yolsuzluk ve kurasızlık neticesinde halkın ezildiği Osmanlı malî literatüründe ifade edilir. Özellikle mahallî idarecilerin çeşitli adlarla halktan topladıkları

gayri kanunî vergiler (tekâlif-i şâkka) devletin her zaman önlemeye çalıştığı başlıca meseleyi oluşturmuştur. Tekâlif kavramı içerisinde yer alan yükümlülüklerden biri de çeşitli muamelelerden alınan harçlardır. Bu harçlar arasında en bilineni mahkeme harcı olup ilk defa I. Bayezid zamanında uygulanmıştır. Tanzimat öncesinde "harc-ı i'lâm, mübâşiriyye, tahsildâriyye, kalemiyye" gibi örffi vergiler yanında şer'î mahkemelerde kadıların verdikleri belgelerden değişik isimlerde alınan harçlar mevcuttu.

Tanzimat dönemiyle birlikte vergi zihniyetinde, sisteminde ve uygulamasında önemli değişiklikler meydana gelmiştir. Tanzimat başlangıçta kısmî bir alanda uygulanmış olsa da örffi vergilere, iltizam usulüne, angarya ve aynı yükümlülüklere son verme çabaları, maliyede merkezleşme, vergi tasnif biçimlerinde değişim, yeni vergi konuları ve tahsil şekilleri oluşturma dönemin karakteristik vasfı olarak kendini gösterir. Bu dönemde geniş yetkili tahsildarlar görevlendirilerek herkesten kazanç ve emlakine göre vergi alınması hedeflenmiştir. Vergiyle ilgili yükümlülüklerin kanuna uygun biçimde yerine getirilmesi için birtakım hukukî düzenlemeler yapılmıştır. Tanzimat'la birlikte tekâlif farklı bir tasnife tâbi tutulmuş, vasıtalı ve vasıtasız vergi ayırımı ortaya çıkmıştır. Vasıtasız vergiler emlak, arazi, patent, temettü ve eşhas vergileriyle bedel-i askerîdir. Vasıtalı vergiler ise resim adıyla anılan mezrûât, hayvanât, gümrük, damga, müskirât ve saydiye resimleridir. Tanzimat'ın önemli bir başka yeniliği de 1840 yılında toplam vergi miktarının yerel meclislerce halkın malî durumuna göre hâne başına tevzii şeklinde (an-cemaatin) bir uygulamaya geçilmesidir. 1856 Islahat Fermanı'nı takiben yeni reformlar yapılmış ve 1275 (1858-59) yılında "an-cemaatin" vergi uygulaması kaldırılarak yerine nisbî nitelikli emlak, arazi ve temettü vergileri getirilmiştir. Devletin sona ermesine kadar varlığını koruyan âşârla ilgili yapılan tek değişiklik âşâr oranının devletin her tarafında sabitlenmesidir. Ayrıca âşârın tahsilinde kullanılan usuller değişikliğe uğramıştır. Tanzimat'ta âşâr vergisi emanet usulü, maktûan ihale, açık arttırma usulüyle iltizam veya bu usullerin farklı bölgelerde birlikte uygulanması yoluyla tahsil edilmeye çalışılmıştır.

Osmanlı vergileri içerisinde önem taşıyan bir diğer vergi gümrük resimleridir. Hazine adına hususi memurlar vasıtasıyla

toplanan bu vergiler, Tanzimat öncesi hem yurt dışına ihraç edilen hem de oradan ithal edilen mallar yanında imparatorluk sınırları içerisinde deniz ve kara yoluyla bir yerden bir yere nakledilen mallardan da alınıyordu. Tanzimat'la birlikte bu konuda da önemli gelişmeler olmuş, 1838 ticaret anlaşmalarıyla yabancı tüccarlar dâhilî gümrük resimleri kapsamında çıkarılmıştır. Mahallî örf ve mal çeşitlerine göre farklılık gösteren gümrük vergisi oranları 1859 yılında her mal için % 12 olarak uygulanmaya başlanmıştır. 1874'te ülkedeki bütün kara gümrükleri kaldırılmış, iskelelerde alınan dâhilî gümrük resimleri devam etmiştir. İskelelerdeki gümrük resmi de 1909-1910 yılına ait bütçe kanunuyla kaldırılmıştır (Şener, s. 145-149). Tanzimat'ta nitelik farkı gösteren bir uygulama da damga resmiyle ilgili olup önceden mâmul mallar, kumaş, altın, gümüş ve bakır kaplar, at nalları ve ölçü-tartı aletlerine damga vurularak bu vergi tahsil edilirdi; bir kısım hukukî işlem ve mukavelelerde devletçe basılan kâğıtların kullanılması ve ya pul yapıştırılması yoluyla damga resmi alınmasına 1845'te başlanmıştır.

Vergi uygulaması açısından işaret edilmesi gereken hususlardan biri de hukukî malî işlerinde özerk olan bölgelerdir. Osmanlı Devleti buralarda tahsil edilen vergilere karışmaz, ancak bu idareler merkezî devlet hazinesine yıllık maktû bir tutar öderlerdi. Mısır bu uygulamanın en iyi örneğidir. Merkezî idareye bağlı olmakla birlikte Tanzimat reformlarının uygulanmadığı, eski vergi düzenlerini koruyan müstesna bölgeler vardı. Reformların uygulandığı yerlerde yürürlüğe konulan pek çok vergi buralarda tahsil edilmezdi. Hicaz ve İstanbul gibi vergi ayrıcalığı tanınan bölge ve şehirler de vardı. Klasik dönemde vergilerden muaf olan İstanbul'dan Tanzimat devrinde de "an-cemaatin" vergi, emlak ve temettü vergileri, âşâr ve ağnâm resimleri gibi vergiler alınmıyordu. Ancak Kânûn-ı Esâsî'nin yürürlüğe girmesinin ardından eşitlik ilkesi gereği bu konuda değişiklikler yapılmıştır. Bu tür uygulamalar, klasik dönemde şehir ve köylerde yaşayanların toprak sahibi olarak yaptıkları üretim şekillerine dayanıyordu. Şehirli statüsünde olanların farkı toprakları eken köylü-çiftçi gibi şahsî vergileri ödememeleridi. Fakat yetiştirdikleri ürünlerin vergilerini timar sistemi içinde verirlerdi.

Modern vergi hukuku terminolojisiyle ifade edilmese bile Osmanlı hukukunda vergiyle ilgili tarif, taksim ve esaslar belli

usulere ve sınıflamalara dayanmaktadır. Osmanlı hukukunda vergilendirme sürecinin basamakları olarak matrah, kaide, tevzi ve tahsil aşamaları gösterilmiştir. Matrah verginin tarhedildiği şahıs veya maldan ibaret olan mahaldir. Matrah şahıs olursa, kişinin serveti veya yıllık geliri nazara alınarak ödenecek miktar tesbit edilir ve vasıtasız şekilde mükelleften tahsil edilirse buna "tekâlif-i bilâ vasıta" denilir. Matrah mal olursa bu durumda vergiyi ödeyecek şahsın sermayesi dikkate alınmayıp maldan peşin olarak alınan vergiye "tekâlif-i bi'l-vasıta" adı verilir. Verginin kaidesi, verginin tarhedildiği eşya ve malların kıymetinin tayin ve tahmininde uygulanan esas (mikyas) gösterir. Tevzi ise umumi servetten alınacak vergi hissesinin mükelleflere taksimi demektir. Verginin tevzii ya bir topluluğun (mahalle veya köy) ya da bir şahsın serveti üzerine olur. Bir topluluk üzerine tevzi edilen vergiye kasâme, köyce tahsili mukarrer vergi, urbân ve aşâyir mal-ı maktû gibi adlar verilir. Verginin tahsili de niteliğine göre değişir. Esas itibarıyla tahsil tarh olunan vergi hissesinin vakti geldiğinde mükelleften alınmasıdır. Tanzimat dönemindeki düzenlemelere göre tekâlif vergi kısmından her şahsın vergi borcu on iki takside bölünerek tahsil edilirdi. Tekâlif rûsûmat kısmından ise vergi aynen veya bedelen hemen alınırdı. Resimlerin takside bağlanmamasının sebebi rûsûmatın daima gelip geçici mal üzerinden alınan tekâliften olmasıdır.

Osmanlı kanunlarında birçok verginin tahsil zamanları belirtilmiştir. Meselâ imdâdiyyeler için rûz-i hızır ve rûz-i kâsımda iki taksitte ödeme imkânı getirilmiştir. Taksitlerin bu iki aya yayılması Osmanlı vergi uygulamasında yerleşmiş bir uygulamaydı. Bağ resminin alınma zamanı hemen hemen imparatorluğun her tarafında bağ bozumudur. Bahçe ve bostan resimlerinin alınma zamanı da her mahsulün kemale eriştiği ve toplandığı mevsimdir. Bennâk, boyunduruk, çift ve duhan (tütün) resimlerinin alınma zamanı ise mart başıdır.

Tanzimat öncesinde Osmanlı Devleti'nde uygulanan vergiler miktarları itibarıyla çok sayıda idi; ayrıca tarh ve tahsil usulleri tek tip olmadığından Tanzimat fermanıyla bunlar kaldırılmış ve tek bir adla vergi konulmuştur. Bu dönemde yapılan düzenlemelere göre devletçe toplanacak verginin matrahı ikiye ayrılmış, bunun biri arazi ve müsakkafât (ev, hâne) üzerine, diğeri şahıslar üzerine tarhedilmiştir. Mat-

rahı arazi ve müsakkafât olan vergiye emlak vergisi, matrahı şahıslar olan vergi de ikiye ayrılarak biri temettü vergisi, diğeri bedelât-ı askeriyeye adını almıştır. Tanzimat döneminde kabul edilen prensiplere göre verginin usulüne uygun biçimde gerçekleşmesi için öncelikle kişinin serveti ve ödeme gücüyle orantılı olması, verginin miktarının ve ödeme zamanının önceden belirlenmesi, verginin mükellefi sınıntıya sokmayacak bir şekilde tahsil edilmesi, vergi toplamak için yapılacak masrafların en aza indirilmesi ve mükellefe vergi borcunu ödemekten kaçınma imkânının verilmemesi gerekir. Sonuç olarak Tanzimat döneminde yapılan reformlarla Osmanlı-Türk vergi sistemi modern vergi sistemine doğru önemli aşamalar kaydetmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

İbnü'l-Esir, *en-Nihâye*, V, 349; *Lisânü'l-ʿArab*, "dîb" md.; *Müsned*, IV, 109, 143; İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî, *el-Ğıyâşî* (nşr. Abdülazîm ed-Dîb), Katar 1401, s. 240-286; *Gazzâli*, *el-Mustaş-fâ* (nşr. Hamza b. Zühayr Hâfız), Medine 1413, II, 495-496; Takıyyüddin İbn Teymiyye, *Mecmûʿatü'l-fetâvâ* (nşr. Âmir el-Cezzâr – Enver el-Bâz), Mansûre 1426/2006, XXX, 182-194; a.mlf., *Câmiʿu'l-mesâʿil* (nşr. M. Üzeyir Şems), Mekke 1422/2001, V, 383-399; a.mlf., *es-Siyâsetü'l-ş-şerʿiyye* (nşr. Beşîr Muhammed Uyûn), Dimaşk 1405/1985, s. 36-67; Ahmed b. Muhammed el-Feyyûmî, *el-Misbâhu'l-münir*, Beyrut, ts. (el-Mektebetü'l-ilmîyye), II, 359; İbrâhîm b. Mûsâ eş-Şâtîbî, *el-İʿtîsâm* (nşr. Meşhûr b. Hasan Âlû Selmân), Menâme 2000, III, 25-30; Dede Cöngî, *Risâle fi emvâlî bey-ti'l-mâl ve aksâmihâ ve aḥkâmihâ ve maşâriḥ-hâ*, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 3560 (ayrıca bk. Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, İstanbul 1992, IV, 216-254); İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, Beyrut 1412/1992, II, 336-337; V, 330-333; Süleyman Südi, *Defter-i Muktesid*, İstanbul 1307, s. 22-25, ayrıca bk. tür.yer.; Abdurrahman Vefîk, *Târîh-i Mâlî I-II*, İstanbul 1330; a.mlf., *Tekâlif Kavâidi (Osmanlı Vergi Sistemi)* (nşr. F. Hakan Özkan), Ankara 1999, s. 4-8, 23-26, 44-58, 91-96, 137-153, 352-369; Cl. Cahen, *Les peuples musulmans dans l'histoire médiévale*, Damas 1977, s. 405-422; a.mlf., "Darība", *EI²* (İng.), II, 142-145; Monzer Kahf, "Taxation Policy in an Islamic Economy", *Fiscal Policy and Resource Allocation in Islam* (ed. Ziauddin Ahmed v.dğr.), Islamabad 1983, s. 131-161; Sabâh Naûş, *ed-Ḍarâib fi'd-düvelî'l-ʿArabîyye*, Beyrut 1987; B. Johansen, *The Islamic Law on Land Tax and Rent*, London 1988; Abdülâtilif Şener, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*, İstanbul 1990; Sâlih Ahmed el-Alî, *el-Ḥarâc fi'l-İrâk*, Bağdad 1410/1990; Muhammad Sharif Chaudhry, *Taxation in Islam and Modern Taxes*, Lahore 1992; Gaydâ Hazne Kâtibi, *el-Ḥarâc münzû'l-fetḥi'l-İslâmî hattâ evâşti'l-kamîl-ş-şâliḥi'l-hicrî*, Beyrut 1994; Necdet Hammâş, *Dirâsât fi't-târîhi'l-İslâmî*, Dimaşk 1994, s. 37-56; M. Ursinus, *Quellen zur Geschichte des Osmanischen Reiches und ihre Interpretation*, İstanbul 1994, s. 81-111; L. T. Darling, *Revenue Raising and Legitimacy*:

Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire, 1560-1660, Leiden 1996; Nâsirüddin Saïdûnî, *Dirâsât târîhiyye fi'l-milkiyye ve'l-vaqf ve'l-cibâye: el-Fetretü'l-hadişe*, Beyrut 2001; Mustafa Demirci, *İslâm'ın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, İstanbul 2003, s. 329-431; *el-Câmi' li-nuşûşil-iktisâdî'l-İslâmî* (nşr. Müessesetü Âli'l-beyt li'l-fikri'l-İslâmî), Amman 1424/2003, III, 329-574, 655-894; Cengiz Kallek, *İslâm Medeniyetinde İktisat Düşüncesi Tarihi: Harâc ve Emvâl Kitapları*, İstanbul 2004, s. 14-28, 85-92, 116-120, 152-154, 239-240, ayrıca bk. tür.yer.; Yûsuf el-Kardâvî, *Fıkhû'z-zekât*, Beyrut 1426/2005, s. 668-747; Muvaffak Muhammed Abduh, *Nizâmü'd-çarâ'ib fi'l-fıkhî'l-iktisâdî el-İslâmî*, Amman 2005, tür.yer.; S. Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilât (1206-1414)*, Ankara 2006, s. 241-247; *Osmanlı İmparatorluğu'nda 500 Yıl Boyunca Kullanılan Muhasebe Yöntemi: Merdiven Yöntemi* (haz. Cemal Eli-taş v.dğr.), Ankara 2008; Abdülazîz ed-Dürî, *en-Nüzümü'l-İslâmiyye*, Beyrut 2008, s. 89-158, 161-178; a.mlf., *Evrâk fi't-târîh ve'l-hadâire: Evrâk fi't-târîhi'l-iktisâdî ve'l-ictimâ'î*, Beyrut 2009, s. 45-96, 139-240; Halil İnalıcık, "Çift-Hane Sistemi ve Köylünün Vergilendirilmesi", *Doğu Batı Makaleler II*, İstanbul 2008, s. 96-110; a.mlf., "Osmanlılar'da Raiyyet Rûsûmu", *TTK Belleten*, XXXIII/92 (1959), s. 575-610; a.mlf., "İslam Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü ve Osmanlı Devrindeki Şekillerle Mukayesesi", *AÜ İlahiyat Fakültesi İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi*, I, İstanbul 1959, s. 29-46; a.mlf., "Dariba (Ottoman Empire)", *EI²* (İng.), II, 146-148; Mehmet Erkal, *İslâm'ın Erken Döneminde Vergi Hukuku Uygulamaları*, İstanbul 2009; Abdullah Mutlu, *Tanzimattan Günümüze Türkiye'de Vergileme Zihniyetinin Gelişimi*, Ankara 2009; Ahmet eş-Şerebâsî, "eđ-Darâ'ib fi'l-İslâm", *ME*, XXXIV/4 (1962), s. 467-471, 477-484; XXXIV/6 (1963), s. 668-673; XXXIV/7 (1963), s. 811-819; XXXIV/8 (1963), s. 976-982; Ahmet Debbâğoğlu, "İslam Vergi Nizamı", *Fikir ve Sanatta Hareket*, X/113, İstanbul 1976, s. 5-31; Ch. Pellat, "Some Remarks on a Problem of Taxation in Mediaeval Islam", *HI*, IV/1 (1981), s. 15-22; Mustafa Fayda, "Hz. Ömer ve Ticaret Malları Vergisi veya Uşur I-II", *AÜİFD*, XXV (1981), s. 169-178; XXVI (1983), s. 327-334; Ziya Kazıcı, "Osmanlılarda Örfî Vergiler ve Bu Vergilerin Kaynağı Olan Örfî Hukuk", *MÜİFD*, sy. 4 (1986), s. 285-310; Mahmûd Ebû Leyl, "Medâ'î sultânî'd-devle fi farzî çarâ'ibi'l-kifâye", *Mecelletü's-Şer'â ve'd-dirâsâti'l-İslâmiyye*, V/11, Küveyt 1409/1988, s. 15-67; Khaled Abou El Fadl, "Tax-Farming in Islamic Law (Qibalah and Daman of Kharaj): A Search for a Concept", *IS*, XXXI/1 (1992), s. 5-32; Azhar Hasan Siddiqi, "The Role of Revenue Collectors in Islam", *Journal of the Research Society of Pakistan*, XXIX/2, Lahore 1992, s. 19-34; Cevdet Türkay, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Vergi", *BTDD*, sy. 40 (2000), s. 54-67; Metin M. Coşgel, "Efficiency and Continuity in Public Finance: The Ottoman System of Taxation", *IJMES*, XXXVII (2005), s. 567-586; R. M. Guzman, "Orta Asya ve Horasan'da Abbâsî İhtilâli: Vergi, İhtida ve Dinî Grupların İhtilâlinin Başlamasındaki Rolü Hakkında Analitik Bir İnceleme" (trc. Mustafa Demirci), *İSTEM: İslâm, San'at, Tarih, Edebiyat ve Müsikisi Dergisi*, VI/12, Konya 2008, s. 255-277; Helen Rivlin, "Dariba (Post-Ottoman Egypt)", *EI²* (İng.), II, 148-150; Ann K.

S. Lambton, "Dariba (Persia)", a.e., II, 150-153; I. H. Qureshi, "Dariba (India)", a.e., II, 153-155; P. Saran - J. Burton-Page, "Dariba (Mughals)", a.e., II, 155-158; Jürgen Paul, "Fiscal System (Islamic Period)", *EI*, IX, 641-646; Willem Floor, "Fiscal System (Safavid and Qajar Periods)", a.e., IX, 646-651; "Cibâye", *Mv.F*, XV, 89-99; "Cizye", a.e., XV, 149-207; "Harâc", a.e., XIX, 51-91; "Uşr", a.e., XXX, 101-115; "Mükûs", a.e., XXXVIII, 377-380.

M. MACİT KENANOĞLU

VERRÂK

(الْوَرَّاقُ)

II. (VIII.) yüzyılda hatasız olarak mushafları, ayrıca çeşitli konularda telif edilmiş eserleri ücret karşılığında istinsah eden kâtiplere verilen bir ad (bk. HATTAT).

VERRÂK, Ebû Bekir

(أبو بكر الورَّاقُ)

Ebû Bekr Muhammed b. Ömer b. Fazl el-Verrâk el-Hakîm et-Tirmizî (ö. 280/893)

İlk sûfi müelliflerden.

Aslen Tirmizli olup daha çok Belh'te ikamet etmiştir. Bir dönem hadis rivayetinde bulunmuş, fakat daha sonra müridliğe engel teşkil ettiği gerekçesiyle hadis rivayetini bırakmıştır (Kuşeyrî, s. 347). İlk dönem kaynaklarında yer almayan bir bilgiye göre ünlü muhaddis Ebû İsa et-Tirmizî'nin dayısıdır (Lâmîî, s. 174). Devrin önemli sûfilerinden Ahmed b. Hadraveyh ve özellikle Hakîm et-Tirmizî'nin sohbetlerinden istifade etti. Ebû Ali el-Cüzcânî ve Ebû Saïd el-Harrâz kendileriyle görüştüğü bilinen diğer sûfilerdir. Mâtürîdiyye mezhebinin başlangıç dönemine ait *es-Sevâdü'l-a'zam*'ın müellifi Hakîm es-Semerkindî onun yetiştirdiği talebeler arasında yer alır. "Müeddîbü'l-evliyâ" unvanıyla anılan Verrâk Tirmizî'de vefat etti.

Verrâk'ın fikirlerinin şekillenmesinde velâyet konusundaki görüşleriyle tanınan Hakîm et-Tirmizî'nin önemli etkisinin bulunduğu anlaşılmaktadır. Onun, şeyhi gibi "Hakîm" sıfatıyla şöhret kazanmasının sebebi de bu olmalıdır. İlk dönem kaynaklarında Hakîm et-Tirmizî'ye dair hemen bütün menkıbeler ondan nakledilmiştir. Verrâk halkı âlimler, fakirler (sûfiler) ve emîrler şeklinde üç gruba ayırır. Bunlardan her birinin kendi sorumluluk alanlarına göre davranmasını toplumun sağlıklı biçimde

varlığını sürdürmesinin temel şartı kabul eder. Ona göre âlimlerin sorumluluğu ibadetle, sûfilerinki ahlâkla, idarecilerinki geçimle alâkalıdır. Âlimlerin bozulması şeriata bağlılığın gevşemesine, sûfilerin bozulması halkın ahlâkının zayıflamasına, idarecilerin bozulması geçim sıkıntısına sebebiyet verir. Her kesim kendisiyle ilgili hususlara özen göstermeli ve birbirleriyle münasebetlerine dikkat etmelidir. Aksi takdirde toplumun çözülüp dağılması kaçınılmazdır. Verrâk devlet adamlarının âlimlerden uzak durdukları sürece bozulacaklarını, âlimlerin devlet adamlarıyla içli dışlı oldukları sürece fesada uğrayacaklarını, dervişlerin hürmet ve itibar talep ettikçe durumlarının kötüleşeceğini söyler. Ahlâkla tasavvuf erbabı arasında kurduğu ilişki çerçevesinde sûfilere önemli bir görev yükleyen Verrâk onların sorumluluk alanına giren ahlâkın bozulması durumunda fâsıkların sâlihlerle, zalimlerin âdillere, kâfirlerin müslümanlara galip geleceğini öne sürer. Ebû Bekir el-Verrâk, sûfiler arasında yaygın olan bir yönetime başvurmak suretiyle zühd kelimesini onu teşkil eden harfle dayanarak tanımlamaya çalışır. Buna göre zühd (زهد) ziyeneti, hevâyı ve dünyayı terketmekten ibarettir. Zühdün iman ve amel yönüne dikkat çeken Verrâk zühdü ve fıkhı bir yana bırakıp ilim namına kelâmı uğraşan kimsenin zındık, fıkhı kelâmı bir kenara atıp zühd ile iktifa edeninin bid'atçı, zühd ve kelâmı terkederek fıkhı yetinmeye kalkışan kimsenin fâsık olacağını söyler. Kurtuluş bunların her birinden nasibini almakla mümkündür.

Tasavvufî terbiyenin temel yöntemlerinden kabul edilen seyahati müridlerine yasaklayan Verrâk bu noktada diğer sûfilerden ayrılır. Ona göre mürid için üç âfet söz konusudur. Bunlardan birincisi sefer, ikincisi evlenmek, üçüncüsü hadis yazmaktır. Verrâk muhtemelen bu anlayışı sebebiyle halvete önem vermiş, etrafındakilerde halveti tavsiye etmiştir. Onun bu hayatı tercih etmesinde yalnızlıktan hoşlanan tabiatının da önemli payı vardır. Nitekim ömür boyu Hızır'la karşılaşma arzusu taşıdığı ve hemen her gün yalnız başına kabristana gitmeyi âdet edindiği nakledilmektedir. Halvete rağbet etmesinin asıl sebebi ise insanlardan gelecek eziyetten kaçmak değil onlara sıkıntı vermekten sakınmaktır.

Ebû Bekir el-Verrâk'ın velâyet konusundaki görüşleri ana hatlarıyla Hakîm et-Tirmizî'nin yorumlarına dayanır. Verrâk da onun gibi hakîm kelimesini "velî", hikmeti de "mârifet" mânasına gelecek şekilde kul-